
Aydınlanma

Stephen Davies

Ayдынlanma, onsekizinci yüzyıl Avrupası'ndaki, fikirler alanındaki daha evvelki gelişmelerden kaynaklanan entelektüel ve kültürel bir harekettir. Aydınlanma bilhassa Fransa, İskoçya ve biraz müphem olmasına rağmen Almanya ile ilişkilendirilmektedir. Kıta Avrupası Aydınlanması ile İskoç Aydınlanması arasında bir ayırım yapılmalıdır. Bu iki Aydınlanma çeşitli bakımlardan birbirlerinden çok farklıdır. Kıta Avrupası Aydınlanması, İskoç Aydınlanmasından, İskoç Aydınlanması filozoflarının kendiliğinden ve planlanmamış olan üzerindeki vurgusuna karşılık, mücerret aklın gücüne daha büyük bir güven duymasıyla ve beşerî ilişkilerde dizayn ve kasıt üzerindeki vurgulamasıyla ayrılmaktadır. Mamafih, bu bölünme coğrafi bir bölünmeden ziyade fikirler arasındaki bir bölünmeydi, bazı Fransız ve Alman filozoflar İskoçların fikirlerine benzer fikirler serdetmekteydi.

Onsekizinci yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen, Aydınlanma, onyedinci yüzyıldaki bilimsel devrimin bir mahsulüydü ve Newton'un metodoloji ve kozmolojisinin genel meselelere tatbiki olarak görülebilirdi. Birçok kimse Newton'un otomatik, kendi kendini düzenleyen ve matematiksel olarak tarif edilebilir kozmosunu (dünya, kâinat) başlangıç noktası olarak aldı, böylece, ilâhî müdahale ve tabii ve beşerî dünya arasındaki teferruatlı benzerlikler üzerinde vurgu yapan makrokozmos/mikrokozmos nosyonunu iptal etti. Metodoloji ve istidlâlde, Aydınlanma, matematiğin ve tabii bilimlerin istidlâl biçimlerini ve tarzını, mümkün olduğu yerlerde, kutsal metin gibi otoritelere müracaattan ziyade, empirik olgulara ve incelemeye (araştırmaya) dayanarak, sosyal ve politik analizlere tatbik etti. Netice olarak, Rönesans boyunca yaygın olan retorik ve metaforik argümantasyon biçimi gözden düştü. Bu değişik-

---

Stephen Davies, Yeni Zelanda'daki The University of Auckland'da öğretim üyesidir.

lik onsekizinci yüzyıl gibi erken bir tarihte başladı - meselâ, geometri metodolojisi- ni sarîh biçimde kullanan Hobbes'un *Leviathan*'ında- fakat ancak onsekizinci yüzyıl- da tamamlandı.

Onsekizinci asrın ilk yarısında, çeşitli faktörler- 1715'ten sonra nispeten uzun bir barış devrinin başlaması, yaygın siyasî istikrar, refahın genel olarak artışı ve en önemlisi, gerçekten enternasyonal bir bilim adamları camiasının belirmesi (doğma- sı)- bir entelektüel hareket hâsil etti, ki bu hareket hem kendi varlığına güvenmek- teydi hem de varlığının tam manasıyla farkındaydı. Bu farkında oluş hususu, bu ca- mianın kendi kendisine benimsediği etiket tarafından gösterilir: Aufklärung veya Aydınlanma.

İlk bakışta, Aydınlanma düşünürleri fevkalâde farklı bireylerin bütünüdür. Volta- ire, Diderot, Smith ve Helvetius gibi farklı kimseler ortaklaşa neye sâhip olabilirdi? Gerçekten, hareketin bütün düşünürleri tarafından paylaşılan bir siyasî, sosyal veya felsefî fikirler listesi yapmak imkânsızdır. İskoçyalılar ve Kıta Avrupası'ndan olan- lar arasındaki bölünmeden ayrı olarak Kıta Avrupası'ndan olanlar da birçok mese- lede bölünmüşlerdi. Birçoğu, Voltaire'in en iyi ve en ileri yönetim biçiminin akıllı müşavirler (yâni Voltaire gibiler) tarafından rehberlik edilen "aydınlanmış despot"- un yönetimi olduğu görüşünü paylaştı; diğerleri (Rousseau gibi) klâsik cumhuriyetçi idi veya (Montesquieu gibi) İngiliz modeline dayanarak sınırlı parlamenter yönetimi savundu; bazıları Laissez-faire'i tercih ederken diğerleri (meselâ Mably ve Morelly) sosyalizme meyilliydi; bir çoğu deisti, bazılarının, gevşek olmakla beraber, Hıristi- yan olmasına karşılık, etkili bir azınlık düpedüz ateistti. Mamefih, hareketin, men- suplarının hiçbir hususta ortak (aynı fikirde) olmadığı (ortak noktasının bulunmadı- ğı) insicamsız bir hareket olduğu mütalâasına ulaşmak yanlış olacaktır. Aşikâr çeşit- lilğin altında paylaşılmış tavırlar ve metodlar vardı ve bu vâsil oldukları değişik mü- talâalardan daha mühimdi. Farkına varabileceğimiz şey, ilk önce paylaşılan bir men- talite veya zihni hâl, ikinci olarak, aşikâr biçimde (görünürde) uyumsuz görüşleri ve argümanları paylaşılan bir ifade tarzında (mod) ve kelime hazinesinde birleştiren bir söylemdir-bir söylemsel kurallar dizisidir.

Kıta Avrupası mensupları arasında bu birliğin birkaç ana unsuru vardı: İlki, oto- matizmdi, yani dünyayı veya insan toplumunu kendi kendini düzenleyen bir maki- ne veya bir cihaz olarak görme idi. Bu nosyon bazılarını toplumların dizayn edilebi- leceği, diğer bazılarını ise kendi kendini düzenleyen makinelerin aynı zamanda ken- di kendine gelişen makineler olduğu ve kendi hâline bırakılması gerektiği yaklaşıma- na sürükledi. Bu otomatizm anlayışı, fikir ifade çabalarında biyoloji bilimleri kadar fizikten ve özellikle mekanikten analogiler kullanılmasına yol açtı.

İkinci olarak, Kıta Avrupası'nın Aydınlanmacı filozofları arasında aklın gücüne müthiş bir inanç ve yegâne bilgi kaynağı olarak akla muazzam bir övgü vardı. Buna paralel olarak, hurafeyle özdeşleştirilen geleneğe ve önceki tarihsel dönemlere atf yapan veya oralardan kaynaklandırılan argümanlara karşı büyük bir nefret mevcut- tu.

Üçüncüsü, ilerleme fikriydi; evrenin, insanlığın ve toplumun, arada sırada vuku bulan duraklamalara rağmen, mütemadiyen nihaî iyiye doğru ilerlemekte olduğu görüşüydü. Tavsiyeler ve teklifler hep teleolojik (gaye-yönelimli) veya evrimci metaforlara atıfla haklılaştırılmaktaydı. Bu yüzden, geçmişe, önceki çağ(lar)a uygun olmuş olanın bugüne ve geleceğe uygun olmadığı temelinde siyasî ve hukukî pratikteki değişiklikler haklılaştırılmaktaydı, nihaî hedefe yönelik bir adım, bir gelişme teşkil eden (bunları temsil eden) her icadın yapılmasının meşruiyeti vardı. Bu, çoğu zaman, ilkel ve aşağı sayılan geçmişe karşı büyük bir düşmanlık yarattı.

Dördüncüsü, merhamet (humaneness), yâni, vahşiliğin, gaddarlığın, zulmün ve kötülüğün insan tabiatının kaçınılmaz sonucu olmadığı, toplumun yanlış inançlarından ve kötü organize olmasından kaynaklandığı fikriydi. Bu fikir, insanın tabiat itibarıyla iyi olduğunu ima edebilirdi, fakat, çoğunluk, insanı aslî olarak (doğuştan) iyilik veya kötülük tercihi olmayan tabula rasa olarak gördü. Beşincisi, en iyi ve en klâsik ifadesini Condorcet'te bulan iyimserlikti. Voltaire bile, bu tavrı *Candide* adlı eserinde alaya almasına rağmen, aslında aynı iyimserliği paylaşmaktaydı.

Altıncısı, metodolojik bireycilikti. Çoğu analiz otonom, kendi kendini motive eden bireyin toplumun temel unsuru olduğu fikrine dayandı ve temel kişiliği (selfhood) veya kimliği (identity) asosyal terimlerle tanımladı. Kişinin kimliğinin kendi kendine yaratıldığı ve kişinin toplumdaki tamamıyla ayrı olarak kendi başına uzun süre yaşayabildiği Robinson Crusoe miti bu yüzden çok popülerdi. Bu bireycilik insan sınıfları veya tarihin değişik dönemlerinde yaşamış insanlar arasında özünde bir farklılık olmadığı varsayımına dayanmaktaydı. Pek az kimse bütün insanların esas itibarıyla birbirinden ayırtedilemeyecek kadar benzer olduğunu söyleyen Helvetius kadar ileri gitti, fakat, Hume'un, "İnsanlar, büyük ölçüde, her yerde ve her zaman aynıdır" iddiası bir genel görüşü ifade etti. Bu, kültürel farklılıkları ve diğer farklılıkları, esas olmayan, sadece ortak insan tabiatı üzerinde sosyal ve tarihî şartlar tarafından bırakılan bir iz olarak görülür hâle getirdi. Son olarak, ilahî olanın hakikatin kaynağı olmasının reddi vardı, bu, organize dine, dinin ritüellerine ve inançlarına karşı kuvvetli bir düşmanlık demektir.

Aydınlanmanın İskoç dalının paylaşılan faraziyeleri yukarıdaki listeden önemli sapışlar gösterir. İskoç filozoflar –Smith, Hume, Reid ve Ferguson dâhil- Kıta Avrupası dalına mensup olanlardan çok daha insicamlı bir gruptu, çünkü, İskoçya, basitçe, transnasyonal olmaktan ziyade belirgin biçimde mahallî bir fikrî manzaraya sahip, daha dar ve daha yoğunlaşmış bir çevreydi. Bu filozoflar çok seçkin ve son derece mühim fikirler geliştirdiler. Bunların en önemlisi, beşerî müesseselerin ve sosyal yapıların çoğunun insan davranışının niyetlenmemiş sonuçları, Ferguson'un sözleriyle- "bunların, insan davranışının sonucu olması fakat insan dizaynının sonucu olmaması"- yolundaki ferasetti. Smith'in "görünmez el" olarak piyasa izahı bu ilkenin uygulamalarından yalnızca biriydi. Hume'un İngiliz anayasasının onyedinci yüzyılda tesadüfi ve niyetlenmemiş (amaçlanmamış) doğuşuyla ilgili izahı da aynı derecede meşhurdu.

İkinci olarak, İskoç filozoflar, Kıta Avrupası filozoflarının ilerlemeye inançlarını paylaşmalarına rağmen ilerlemeyi farklı yorumladı. Smith, toplumların peşpeşe geçtiği safhalardan oluşan bir tarihî, sosyal, ekonomik gelişme modeli geliştirdi, fakat bu modelde Kıta Avrupasındakilerin teleolojik vurgulaması yoktu. Bu gelişme süreci geriye dönüp bakılarak kaçınılmaz veya zarurî görülmedi, ondan ziyade, mesut, niyetlenilmemiş bir tesadüf olarak görüldü. Smith ve Ferguson'un işaret ettiği gibi, bir çok toplum gelişmek yerine bir safhada takılıp kalmışlardır. Sonuç olarak, İskoç filozoflar ahistorik, hayalî ilerleme veya erdem standartlarına dayanarak var olan kurumları eleştirmede daha isteksizdi. Özellikle Hume işleri-ilişkileri organize etmenin her yerde uygulanabilecek veya kullanılabilecek tek en iyi yolunun olduğu yolundaki nosyondan kaçınmıştır. Onun yerine, İskoç filozoflar, mevcut kurumlarda, yavaş ve planlanmamış gelişme vetiresini sürdürecektir, daha sınırlı ve parçalı reformları savunmaya meyletmışlerdir.

İskoç filozoflar Aydınlanma siyasî düşüncesine iki büyük katkı yaptılar. İlk olarak, devletten farklı, devletten bağımsız bir varlık olarak sivil toplum nosyonunu geliştirdiler. Devletin kamusal ve siyasî ilişkilerin bütünü –res publica- olmasına karşılık sivil toplum özel ve gönüllü sosyal ilişkiler bütününden oluşur. Bu uzun zamandır varolan-bilinen bir ayrımdı, ancak, İskoç Aydınlanması, sadece politik ekonomiyi icat ederek değil, fakat, aynı zamanda, sivil toplumun işleyişi üzerindeki sistematik çalışmalarla da bu ayrımı daha anlaşılır hâle getirdi. Dönemin filozoflarının çoğunun yaptığı gibi tersine, İskoçlar kamusal alanı özel alana üstün görmediler ve İskoç filozofların çoğu o zamanlar yaygın şekilde benimsenen özel sivil ilişkilerin kamusal ilişkiler pahasına (aleyhine) genişlemesinin teessüf edilecek bir şey olduğu ve çürümenin-çöküşün işaretini teşkil ettiği yolundaki görüşü çok tenkit ettiler. Hume bunu şiddetle savundu; Ferguson muhalif, daha konvansiyonel görüşe meyletti.

İkinci olarak, anahtar siyasal güç (kavramlar) olarak, İskoçlar, “tavırlar” ve “kanaatler” mefhumlarını geliştirdiler. Buna Hume öncülük yaptı. Hume gösterdi ki, her toplumda fiziksel kuvvet dengesi tartışılmaz biçimde yönetilenlerin lehinedir. Bu yüzden, devletler, varolmak için, güce değil kanaate, yani, yönetilenlerin inançlarına ve zihniyetine dayanır. Dahası, Hume hükümetin (devletin) mahiyetinin ve tarzının kanunlara veya anayasalara değil tavırların tarzına, yani münasip ve kabul edilebilir davranış nosyonlarına dayandığını iddia etti. Tavırların kaba ve gayri medenî olduğu yerde şiddetli ve sert yönetim norm olacaktır. Tavırlar ve kanaatler daha rafine hâle geldikçe devlet de daha insanî ve daha nazik olacaktır. Bu, devlet yapısından bağımsız olarak (devlet yapısı ne olursa olsun) gerçekleşecektir (böyle olacaktır). Medenî ve kontrollü davranışın ve devletin en büyük düşmanı “heves” (enthusiasm) tir, yani inançlara ateşli veya fanatik bağlılıktır. Bu şiddetli (sert), saldırgan bir siyaset tarzı hâsıl etmiştir ki bu siyasette uyuşmak (uzlaşmak) imkânsızdır ve bu siyaset statükonun yozlaşmış olduğu ve radikal bir yeniden yapılanma gerektirdiği yolunda haset bir görüşe yol açmıştır. Hume bunu hem naif hem tehlikeli bularak reddetmiştir.

Aydınlanmanın daha sonraki Batı düşüncesi üzerindeki tesiri hakkında ne söylenebilir. Sonraki tarihlerdeki siyasî ve sosyal felsefe Aydınlanmanın ana tezlerinin ya bir devamı veya onlara bir reddiye olarak tezahür etmiştir. Her iki durumda da o müteakip tartışmaların içinde yer aldığı genel çerçeveyi teşkil etmiştir. Ancak 20. Yüzyılda, "Post-Modernizm" in doğuşuyla, Aydınlanmanın dünya görüşü bir bütün olarak sorgulanmıştır. Yakın zamanlara kadar, sosyalizm, Aydınlanmayı, verili bir gerçek (olgu) olduğunu kabul ederek; "burjuva ideolojisi" yaftalamasıyla reddetmiş veya ihmal etmiştir. Bu argüman, Aydınlanmayı, yeni zuhur etmiş bir kapitalist sistemin ideolojik üst yapısı olarak görür, ki bu üst yapının düşünürleri "yükselen kapitalist sınıfın" çıkarlarına hizmet etmiş teoriler ve fikirler üretir. Mamafih, muhafazakârlar ve liberaller her zaman Aydınlanma ile olan bağlantılarının idrakinde olmuş ve Aydınlanmayla ve Aydınlanmanın fikirleriyle ilgili değişik görüşler taşımışlardır.

Burke'den itibaren muhafazakârlık, çoğu zaman, bir "karşı Aydınlanma", Aydınlanmanın ana ilkelerine ve fikirlerine bir reaksiyon ve Aydınlanmanın hem faraziyelerinin hem pratik neticelerinin bir eleştirisi olarak tanımlanmıştır. Burke'ün ve diğer muhafazakâr filozofların kendilerinin böyle görüp görmediği tartışılabilir: Burke'ün ve diğerlerinin argümanları Aydınlanmanın kuvvetli bir eleştirisi hâline gelecek şekilde gelişti ve de Maistre gibi muhafazakârlar Aydınlanmaya açıkça düşmandı. Bu yüzden, muhafazakâr düşüncenin çoğu (ağırlıklı kısmı) Aydınlanmaya hasetle bakan bir görüş geliştirdi. Aydınlanmanın fikirleri çeşitli zeminlerde eleştirilmektedir. Soyut aklın kapasitesine abartılmış ve haklılaştırılmamış bir güven taşıyan aşırı rasyonalizmi; insanın fenalık potansiyelini görmemekteki aptallığı ve tehlikeli iyimserliği; insan kimliğinin hakikî, sosyal tabiatını ihmal eden bireyciliği ve hepsinin ötesinde, gelenek ve ön yargıya düşmanlığı tenkit edilmektedir. Aydınlanmanın fiilî etkileri de uzun zamandır muhafazakârlığın eleştiri alanındadır. Aydınlanma, önce Burke tarafından, Fransız Devrimi'ne sebep olmakla suçlanmıştır. Daha genel olarak, muhafazakârlar iddia etmişlerdir ki, Aydınlanmanın metodolojisi, rasyonel terimlerle haklılaştırılmaları mümkün olmamakla beraber, insan toplumunun yaşaması ve etkili şekilde işlemesi için gerekli olan mitleri ritüelleri tenkit ederek ve onların altlarını oyarak beşerî dünyayı bozmaktadır. Bu pratikler ve müesseseler meşruluk kaybına uğradıkça, toplum ve siyaset destabilize edilir.

Bütün bunlara rağmen, birçok muhafazakâr belirli Aydınlanma düşünürlerini ve fikirlerini takip eder veya onları sever. Özellikle Hayek, birçok defa, Kıta Aydınlanmasını (kendisinin) "kurucu rasyonalizm" diye adlandırdığı şeyin sorumlusu olduğunu ve fakat İskoç Aydınlanmasının insan toplumunu idrak edişimizde ve sosyal kurumların hiç kimsenin bütün olarak bilmediği dağınık ve zımnî bilgiyi kullanım biçimiyle ilgili kavrayışımızda esaslı atılımlar hâsıl ettiğini tekrarlamıştır.

Hayek, birkaç defa, kendisini- fikirlerini Burke, Hume, Ferguson ve Smith'e kadar giden bir geleneğe yerleştirerek- bir Whig olarak adlandırmıştır. İngiltere'de Lecky, Maine ve Bagehot gibi isimlerin dâhil olduğu, İskoç Aydınlanmasının Edinburgh Reviewers'lerinden gelen bir Whig geleneği farkedilebilir. Kıta'da Constant,

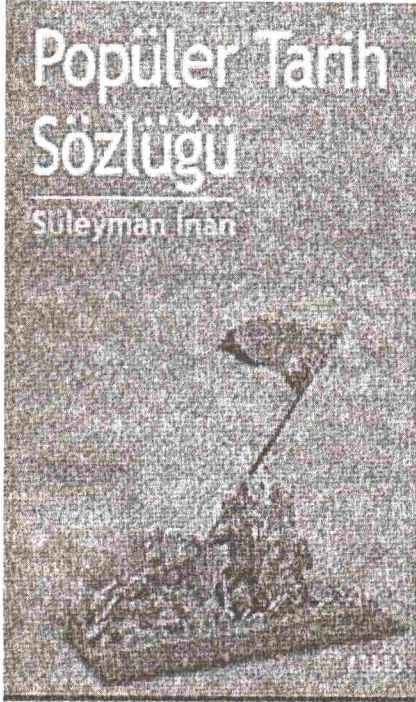
De Stael ve de Tocqueville aynı geleneğe mensuptur. Bentham gibi faydacı İngiliz liberalleri, felsefi radikaller ve baba ve oğul Mill, daha radikal Fransız ve Alman liberalleri gibi, Kıta geleneğinden esinlenirler. Çağdaş klasik liberaller, bir bütün olarak Aydınlanmaya, özellikle Rousseau Aydınlanma gibi figürlerini evrensel olarak reddetmelerine rağmen, iyi (lehte) bakmaya meyillidirler.

Okumak İçin

- Chitris, A. C., *The Scottish Enlightenment*, London, Croom Helm, 1976.
- Gay, P., *The Enlightenment: An Interpretation*, New York, Knopf, 1966.
- Gay, P., *The Science of Freedom*, New York, Knopf, 1966.
- Hampson, N., *The Enlightenment*, Harmondsworth, Penguin, 1970.
- Palmer, R. R., *The Age of the Democratic Revolution*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1959 (2nd edition 1964).

*“The Enlightenment”, Nigel Ashford, Stephen Davies (eds.), *A Dictionary of Conservative and Libertarian Thought*, London and New York: Routledge, 1991, s.72-77.

Çeviren: Atilla Yayla

Popüler Tarih Sözlüğü

Süleyman İnan

Bu kitapta, 20. Yüzyılın, özellikle 1945 sonrası gelişmeleriyle ilgili bazı tarihî terimleri, önemli olayları ve insanlığı etkileyen politikacıların biyografilerini bulacaksınız.